

ORTAÇAĞ TÜRK KADINI

I. "Oymayazı" Metinlerine Göre Kadın.

JEAN-PAUL ROUX*

Çeviren: GÖNÜL YILMAZ**

İslâmiyet öncesi Türk kadınına tanımak için elimizde olan belgeler sınırlıdır ve ayrıca, çok açık seçik de değildir. Erkekler hakkında elbette daha fazla bilgimiz vardır, ancak onlar için çizilebilecek tablo da, tamamlanmamış ya da eksik kalacaktır. Bununla birlikte zamanın akışını izledikçe, üzerinde gittikçe belirginleşen silüetlerin ortaya çıktığı bir tabloyu oluşturan en alt düzeyde belgeyi elde etmek mümkündür: Selçuklu devrinde, hattâ daha sonraları, Osmanlı İmparatorluğunda da doğrulanan pek çok olay özellikle aydınlanmıştır.

Bu belgeler çok farklı kaynaklara aittir: Arkeolojinin, özellikle mezar kazılarının oluşturduğu kaynaklar, tarihçilerin, coğrafyacıların, Çinli, Arap-Acem ya da Bizans seyyahlarının gözlemleri, İslâm görünüşü altında eski gelenekleri koruyan *Dede Korkut Kitabı*, ya da Kâşgarlı'nın *Sözlüğü* gibi Türk İslâm metinleri ve belki de, özellikle "oyma" denilen harflerle yazılmış elyazmaları ve yazıtlar. Biz herşeyden önce bu sonuncularla ilgileneceğiz.

Herkes bilir, ancak bunu hatırlatmakta yarar vardır, yazıtlar yalnızca eski Türk toplumlarının yönetici sınıfından, imparator ya da devlet ricali ailelerinden söz eder ve gene bilindiği üzere, dininde olduğu gibi,¹ bu sınıfın kültürü de, gerçek gibi görünmesine karşın, metinlerin *bodun*, halk, ya da daha doğrusu, *kara bodun* "kara halk" diye adlandırdıkları halkından hiç kuşkusuz, belirgin bir biçimde farklıdır. Şu halde, bu yazıtların belirttiği olayların, genel olduğunu ve aynı zamanda toplumun alt tabakalarını da ilgilendirdiğini düşünmekten kaçınmak gerekir. Aksine, bu olayların onlara şüphesiz tamamıyla yabancı olduğunu görme fırsatını bulacağız.

* Edebiyat Doktoru, Bilimsel Araştırma Ulusal Merkezinde Araştırma Müdürü.

** Prof.Dr., Fransız Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara Üniversitesi.

¹ Bu konuda bkz. Jean-Paul Roux, *La religion des Turcs et des Mongols*, Paris 1984, s.56.

Gerçekte bizi yalnızca bir tanesi ilgilendiren, X'uncu yüzyılda Türkistan'da bir maniheist manastırda yazılan,² ancak içeriği tamamen geleneksel olan ve evrensel dinlerden belirgin bir biçimde etkilenmemiş gibi görünen³ *İrk Bitig* elyazmalarına gelince, bunlar yönetici sınıfına daha az bağlıdılar, ancak oldukça yüksek bir toplumsal statüdeki insanların kaygılarını aksettirirler.

Yazıtları incelerken, üç grup metnin ayırılması önemlidir. Bunlar: İlk metinler olarak, ister T'u-küe, Uygur (762'de manikeizmin kabulünden önce) ya da Kırgız (Suci Yazıtı) olsun, Orhon Türk İmparatorluğuna ait olanlardır. İkinci grup metinler, Yenisey Kırgızlarının kısa yazıtlarıdır (Minusinsk ve Abakan bölgesi, 750-950 yılları arasında yazılmış olan). Üçüncü olarak: Şimdiki Tuva dağlarının gene çok kısa olan ve aynı tarihlerde yazılan yazıtlarıdır. Boyutlarıyla olduğu kadar, verdikleri bilgilerin türü ve toplumların çeşitli siyasal statüleri ile de, anlayış ve üslup bakımından birbirine çok yakın olmasına karşın, bu üç grup metin birbirinden farklı olarak telâkki edilebilir.

Çok genel mahiyette bir ön uyarıda bulunmak zorunlu olmaktadır: Bugüne kadar bilinen metinlerden hiçbiri bir kadın için yazılmamıştır. Yazıtlar nispeten fazla olduğundan, bunun bir rastlantı sonucu olması hiç de muhtemel görülmemektedir. Bununla birlikte, mezar taşlarının prensesler için oyulmuş olması gibi, küçümsenmemesi gereken bir olay vardır. Gerçekten de, en azından, T'ang Sülâlesi döneminin iki ünlü Türk kadınının, sürgünde buldukları Çin'de, yazıtlı mezar taşları vardır.⁴ İkisinin de yirmibeş yaşında olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi, soyadı A-şe-na olan ve kral soyundan gelen prenses Kin-ç-eng, 719 yılında öldü. On yedi yaşındayken (711'de), Şa-t'o Fu-kuo (Türklerden) ile evlenmişti ve A-şe-na Hoai-tao Kağan'ın büyük kızı ve Türgeş'lerin ünlü şefi Su-lu ile 722'de evlenen Kiao-ko adlı bir diğer prensesin kızkardeşiydi.⁵

² Thomsen, bunun IX'uncu yüzyıl başlarına ait olduğuna, kesin olmaksızın inanır: "Dr. M.A.Stein's manuscripts in Turkish "runic" script from Miran and Tun-huang," *Journ. Royal Asiat. St.*, 1912, s. 195. L.Bazin, *Les calendriers turcs anciens et médiévaux*, Université de Lille III, 1974, s. 292-293'de onun tarihini IX'uncu yüzyılın ilk yarısı olarak kabul edilmesini daha sağlam olarak önermektedir.

³ Thomsen, Türklerin hayatıyla ilgili pek çok ayrıntı olduğu için, bunun yabancı bir dilden bir çeviri olduğuna inanmanın mümkün olmadığını söylüyor. *Aynı eser*, s.194.

⁴ E.Chavannes, *Epitaphes de deux princesses turques de l'époque des T'ang*, *Festschrift Vilhelm Thomsen*, Leipzig 1912, s. 62-67.

⁵ Su-lu hakkında aşağılara bkz. Bu prenses üzerine, Chavannes, *Epitaphes, a.g.e.* ve Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Paris 1941, s. 309-310 (1'inci baskı: St-Petersbourg 1903).

Diğeri, kendisiyle ilgilenen pek çok bilgin, sayesinde (Hirth, Chavannes, Pelliot, Wang Kuo Wei, Bombaci), büyük bir ün kazandı. Bu prenses, 691'den 716'ya kadar Tu'kü'e'lerin hükümdarı olan Kapgan Kağan'ın kızıydı. Onu bize tanıtan Çin transkripsiyonuna göre tam olarak saptanamayan bir adı vardı: Hsien-li-p'i K'ia, olması muhtemel bir adı vardı, bu ad içerisinde kadın ve erkek hükümdarlar için çok kullanılan *bilge* ("bilge") ve belki de *tengri bilge* ("Bilge Tanrıça", daha doğrusu "İlâhî Bilge" olarak anlaşılması gerekir), sözcüğünü okumak mümkündür. Babasının ölümünden ve ailesinden pek çok üyenin katledilmesinden sonra, Çin İmparatorluğuna sığınmıştı. 723 yılında öldü ve mezar yazıtı Çince olarak, erkek kadeşi Köl Tegin ya da Kül Tegin⁶ tarafından, ancak Chavannes'e inanılacak olursa, öteki kardeşi Mo Tegin tarafından yazılmıştır.⁷

Türk adeti olmadığı halde, onun ve daha az ünlü olan kızkardeşi için bir mezar yazıtının, bir Çin etkisi sonucunda yazıldığı kabul edilebilir. Ancak, metnin yazarının ve yaptıranın Türk olması, bu varsayımı tehlikeye düşürmektedir. Üstelik, Türk ideolojisi ve cümle yapısı, Çince yazıtta rahatlıkla görülebilmektedir. *Tengride bolmuş* ("Gökten gelen") gibi kalıplaşmış bir ifade okunabilir. Chavannes tarafından Çince'den çevirilen: "Şu halde, bu sağlam taşı ondan ölümsüz bir şey yapmak için aldık" cümlesi, içlerinde (*tolku taş*) "iri taş"tan, (*mängü taş*) "ebedî taş"tan söz edilen benzer Türk cümlelerine açıkça uygun düşmektedir.⁸ Kapgan Kağan'da Gökten inen "üstün erdem", açık bir biçimde *ku'tur*;⁹ "ilâhî zekâ", Kâşgarlı tarafından verilen, Karlukların "*köl irkin*"i gibi¹⁰, ya da Taryat'ın(*kara*

⁶ Bu prenses'in adı Köl Tegin ya da Kül Tegin olarak okunabilir. İlk okunuşu denizle, gölle, okyanusla bağlantılı olan bütün isim ve ünvanlarla, ve özellikle Kâşgarlı Mahmut'un *köl irkin*'i ile desteklenmiştir. Bununla birlikte, J.R. Hamilton, kül okunuşunu tercih etmekte ve bu sözcüğün görüldüğü büyük bir ünvanlar listesi vermektedir: *Les Ouighours à l'époque des cinq dynasties*, Paris 1955, endeks, s.186.

⁷ Chavannes, *Épigraphes*, a.g.e. Bkz. P.Pelliot, "La Fille de Mo-Ço Kağan et ses rapports avec Kül Tegin", *T'oung Pao*, xiii, 1912, s. 301-306. A. Bombaci, "The husbands of Princess Hsien-li Bilgä," *Studia Turcica*, Budapest 1971, s.110 ve devamı.

⁸ Taryat yazıtı, satır 18. Klyashtorny'ye göre batı yüzü, satır 3: Sovyet bilgini, yanlış Moğollar tarafından verilen satırların dizilişini izleyerek okumaktadır: Bunlar okumaya batı yüzünden başlamışlardır, oysa ki yazıtlar her zaman doğu yüzünden başlamaktadır. Taryat, Terhin olarak da adlandırılmaktadır: S.G.Klyashtorny, The Terkhin inscription, *Acta Orientalia Hung.* xxxvi, 1-3, y 983, 335-336.

⁹ *Kut* üzerine bkz. L. Bazin, Le nom propre d'homme QorQut, *Ural-alt. Jahr-bücher*, 36, 1965, s.278-283. A.Bombaci, Qutluq bolzun, *Ural alt. Jahr.* 36, 1965, s. 284-291. J.P. Roux, *La Religion*, a.g.e., s. 158-161 ve passim (bkz. endeks).

¹⁰ Kâşgarlı Mahmut, *Divanü Lugati't-Türk*, Besim Atalay'ın Türkçe baskı ve çevirisi, 3 cilt -1 cilt endeks- 1 cilt tıpkıbasım, Ankara 1938-1943.

bodun ...) *kara sub* “kara su kadar geniş kara halk” gibi deyimlerini akla getirmektedir.¹¹ Dikkat çekilmemiş olmasına karşın, şurası bana kesin görünmektedir: Cenaze törenlerinde, ölüyü toprağa vermek için, yaprakların düşmesi ya da yeni filizlerin çıkması yani ilkbahar ya da sonbahar başının beklendiği en katı Türk geleneğine bağlı kalınmıştır; Temmuzda ölen prenses, kasım ayında toprağa verilmiştir; mezarı “geleneklere uygun olarak”, yüksek bir yere (Long-çeu platosuna) yapılmıştır.¹²

Bu gibi yazıtların Türk İmparatorluğunda bulunmuş olması ihtimalden başka, iki prensesimizin yazıtları, en azından, Türk kral soyundan gelen sürgünlerin Çin’de, ya da Çin’in Türkçe konuşulan bölgelerinde korudukları yüksek saygıyı doğrularlar: Onların kendi ülkelerinde aynı kural ve yasalardan yararlanmamaları acaip olurdu.

Hatunlar

T’u-küe ve Uygur yazıtları, özellikle dinsel bir bakış açısından, imparatoriçelerin, yani hatunların tuttuğu önemli rolü ve yeri açıkça ortaya çıkarır. Bu yazıtlara göre, hiçbir durumda onların askerî ya da siyasî bir rolü yoktur, ancak Devletin kuruluşunda aldıkları rolü ise ısrarla belirtmektedirler. Han, ya da Kağan ile birlikte Devletin çatı kirişini meydana getirirler ve Devletin varlığı için vazgeçilmiz görülürler. Onun (kağan) gibi, kozmik düzenin kefil olmaları yanında, aynı zamanda bütün toplumsal yaşamın da kefilidirler ve İmparatorluğun kaderi, kağanınkine olduğu gibi, kuşkusuz daha az ölçüde olmakla birlikte, onların (hatunlar) kaderine de bağlıdır. Ancak onların asıl işlevlerinin bizzat kendi yeryüzü yaşamlarıyla birlikte bittiği düşünülebilir: Metinler geçmişi canlandırdıkları ya da onun önemli olaylarını kutladıkları zaman, büyük atalar arasında, kadınlardan söz etmemektedirler.

Üze gök tengri asra yağız yer kılntukda ekkın ara kişi oğlu kılınmış kişi oğlu üze eçüm apam bumın kag-an istemi kag-an olurmış.

“Yukarıda mavi gök, yerde kara toprak meydana geldiği zaman, ikisinin arasında Kişi oğulları (—insanlar) ortaya çıktı. İnsanoğullarına atalarının Bumin Kağan ve İstemi Kağan hükmettiler.”¹³

¹¹ Taryat yazıtı, satır 14. Klyashtorny, güney, satır 29, s.343.

¹² Chavannes, *Epitaphes*, a.g.e.

¹³ Orhon Yazıtları, H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 4 cilt, İstanbul 1936-1941, cilt 1, s.28. Anıtların-1 ve 2 doğu tarafı, başlangıç.

Buna karşılık, hanedanların başa geçmesinden söz edildiği zaman, hükümdar ve hatun açık bir anlatımla zikredilmektedir ve hatunlardan çok, hükümdarlar üzerinde duruluyorsa da, birinin ya da ötekinin daha az gerekli görüldüğü söylenemez. Hatun da, Hükümdar gibi, her ikisi de, Tengri tarafından atanmışlar, ya da daha doğrusu, onun tarafından topluluktan ayrılmış ve ötekilerin üzerine yükseltilmişlerdir. İki Orhon yazıtı bunu belirtmektedir:

Türük bodung¹⁴ atküsi yok bolmazun teyin kangım kaganıg ögim katunıg kötürmiş tengri el berigme tengri türük bodun altı küsi yok bolmazun özümün ol tengri kagan olurt(t)ı erinç.

“Türk halkının adının ve ününün yok olmamasını söyleyerek, babam kağanı ve annem hatun’u yükselten Tengri, İmparatorluğu veren Tengri, Türk halkının adının ve ününün yok olmamasını söyleyerek, bu Tengri bizzat beni kağan olarak başa getirdi.”¹⁵

Taryat Uygur yazıtı da aynı şeyi yapmaktadır:

Kara sub ermiş kara bodun turayım kagan tedi tengri bolmuş el etmiş bilge kagan tedi el bilge katun tedi kagan ... katun ... katun ötüken ürtüsü anta sengüz başkan iduk baş.

“Kara su gibi engin olan kara halk, bana Turayım Kağan adını verdi. Bana Tengri Bolmuş el etmiş Bilge Kağan adını verdi ve o El Bilge Hatun adını koydu. Kağan ve hatun (olarak adlandırılınca) ... Başkan’ın tepesine, Ötüken’in ortasına tahtı yerleştirdim”.¹⁶

Bu ilâhî seçim kozmik bir işlemdir. Kuşkusuz Gök-Tanrı’nın (Tengri) eseridir; bu onun tarafından istenmiştir; ama bu aynı zamanda, üzerinde öldürülemeyen, tarım yapılamayan, toprağın ürünleri toplanamayan, *iduk yiri subı* “topraklar ve kutsal sular” ya da daha iyisi “topraklar ve özgür bırakılmış sular” diye adlandırılan nehirlerin akışı, kaynakların, dağların, kutsal yerlerin efendileri, sahipleri¹⁷ ya da “ruhları-efendileri” olan ulusal tanrıların tamamı tarafından da istenmiştir. Şu halde, bundan çıkardığımız sonuca göre, hatun da, kağan’ın büyük ulusal tanrılarla olan ilişkisinin aynına sahiptir, bu da, göreceğimiz gibi, onun imtiyazlı tanrılığına,

¹⁴ Genellikle y tek bir harf ile gösterilir, ben bunu ng ile işaret ediyorum.

¹⁵ Orhon Yazıtları, I, doğu, 25-26, II, doğu, 20-21. Orkun, cilt I, s.40.

¹⁶ Taryat, satır 14-15, Klyashtorny, s.345 yanlış anladı.

¹⁷ Bkz. J.-P.Roux, *La Religion, a.g.e.*, s. 133-135 ve endeks.

esas itibarıyla kadınlığa ait olan tanrılığa sahip olmasına engel teşkil etmez.

Üze türük tengrisi iduk yiri subı ança temiş Türük budun yok bolmazun teyin bodun bolçum teyin kangım el teriş kaganıg ögim el bilge katunıg tengri töpesinte tutup yögerü kötürmiş erinç.

“Yukarıda Türklerin Tanrısı, Türklerin Kutsal Toprağı ve Kutsal Suyu şunu söylediler: Onlar dediler ki, Türk halkı yok olmasın, bir halk olsun! Göğün yüksekliklerinden babam El Teriş Kağan’ı ve annem El Bilge Hatun’u tutarak, onları havaya kaldırdı.”¹⁸

Son derece önemli olan bu cümlenin, çok bilinen hükümdarların tahta çıkışları sırasında, keçe üzerinde havaya kaldırılmaları töreninden kaynaklandığı hiç bir kuşkuyla yer bırakmaz. Bu T’u-küe’lerde doğrulanmamıştır, ancak çok eski bir tarihten beri Tabğaç (T’o-Pa)’lar¹⁹, Türk topluluğu içerisinde kanıtlanmıştır ve birinci bin yıllık dönemde, hattâ daha öncelerde, steplerde yaygın olması gerekirdi. Cermenlerde ve Kelt’lerde rastlanan kalkan üstünde kaldırma adetiyle eşdeğerde olmaktadır. Orta Çağda, özellikle Moğol İmparatorluğunun yayılması nedeniyle sık sık tasvir edilecek ve Babür’ün Haturatı’nda görüldüğü gibi, geç zamanlara kadar geçerliliğini koruyacaktır: “Moğol âdeti’ine göre her ikisini de (büyük anne ve babası, Yunus Kağan ile Esen Daulat Begüm’ü) beyaz bir keçe üzerine oturttular ve onları egemenlik işareti olarak havaya kaldırdılar.”²⁰ Gene XIX’uncu yüzyılda, Harezm’de, Acem büyükelçisi Rıza Kuli Han, Hive’de bir hanın seçimini anlatır: “Onları beyaz bir keçe üzerine oturttular ve onları kaldırdılar.”²¹ Esas olarak, tören şu şekilde cereyan eder: Ünvan alan kimse yerde duran keçeden bir halı üzerine oturtulur. Töreni yönetenler, ona uzun bir konuşma yaparlar, sonra, geleceğin hatun’u onun yanında yerini almak üzere gelince, büyük şahsiyetler onları havaya kaldırırlar ve, Simon de Saint-Quentin’in güzel anlatımıyla, “onları görkemli bir biçimde ve bağırarak imparator ve imparatoriçe ilân ederler.”²²

¹⁸ Orhon, I, doğu, satır 11; II, doğu, satır 10. H.N. Orkun, cilt I, s.34.

¹⁹ Boodberg, “Marginalia to the histories of the northern dynasties”, *Harvard Journ. Asiatic studies*, III-IV, 1938-1939, s.242.

²⁰ *Babür’ün Kitabı*, Çeviren J.-L. Bacqué-Grammont, Paris 1980, s.53.

²¹ Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven 1953, s.177’de anılmıştır.

²² Bergeron, *Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV ve XV èmes siècles*, La Haye 1735, s.16.

Büyük bir kabile konfederasyonunu yenince, onu yoketmek ya da onu kendi topraklarına katmak için Hatun'u ele geçirmek gerekliliği, Hatun'un bu metinlerle açıklanan dinsel ve toplumsal anlamını daha da iyi bir biçimde ortaya çıkarır. Gerçekten metinler, kağan ile hatunun ele geçirilince zaferin tam olduğunu, düşmanın tamamen yokolduğunu ve silindiğini belirtmektedirler ki bu da, eğer hatun ele geçirilememişse, başarının tam olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, metinler imparator ve imparatoriçe için aynı fiili kullanılmaktadır. Hükümdar için, *tut-* fiil kökü bulunur, hatun için, *al-*, yani bir ülkenin ya da bir ganimetin alındığını söylemek için kullanılan aynı sözcük:

Kaganı yabıgsın şadım anta olürtim elin anta altım:

"Onların kağanını, onların yabgularını, onların şadlarını öldürdüm. İşte o zaman İmparatorluğu aldım."²³

Tangut budunıg oğln yotuzın yılıksın barımın anda altım:

"Tangut halkını yok ettim. O zaman oğlanlar, kadınlar, sürüler, değerli şeyler aldım."²⁴

Begre yazıtında, Tör Apa İçreki, erkekçe kahramanlığı (*er erdemin üçün*) ile altın, gümüş, develer ve esirler kazandığını (*kazgandım*) anlatmakta ve *alıpan* "aldıktan sonra" diye belirtmeye önem vermektedir.²⁵ *Al* fiilini, Yenisey'in ve Tuva'nın diğer yazıtlarında da evlilik için, yani "evlenmek", "kadın almak" anlamında kullanılmış olarak yeniden bulacağız. T'ükü'e'lerin yıkılışlarını anlatırken, Uygurlar bu konuda aynı şeyleri tekrarlayan Turyat ve Şine-Usu yazıtlarında şöyle demektedirler:

Kanıım anta tutdım katımı anta alım türük bodun anta ingerü yok boltı:

"O zaman kağanı, o zaman hatunu aldım, o zaman Türk halkı tamamen yok edildi."²⁶

"Alınan"ın yazgısı, "tutulan"ınkiyle aynı değildir. Tutulan (kağan), kaçınılmaz olarak başı kesilerek öldürülür ve *balbal* olarak kullanılacaktır.²⁷

²³ Orhon, II, doğu, satır 28, H.N. Orkun, I, s.62.

²⁴ Orhon, II, doğu, satır 24, H.N.Orkun, I, s.60.

²⁵ Begire (eskiden Begre olarak adlandırılan), satır 9. H.N.Orkun, cilt 3, s.73 "sağ taraf, satır 1" belirtilen.

²⁶ Taryat, güney tarafı, satır 2 (Klyashtorny, s.343, gerçekte satır 11). Şine Usu, kuzey taraf, satır 10, Taryat'ı tekrarlıyor (satır 9'da: *kanıım anta tutdım* ortaya çıkarılabilir). H.N.Orkun, I, s.166.

²⁷ *Balbal*'lar üzerine, bkz. J.-P.Roux, *La Religion, a.g.e.*, s. 260 ve devamı, bibliyografya referanslarıyla.

Alınan (hatun)'ın, söylenmemesine karşın, nikâhsız kadın olacağını düşünebiliriz. Bu baş kesme, belki de anlaşılmamış olarak kalacak olan yukarıda adı geçen her iki kitabenin verdiği cümleyi açıklamaktadır: "O zaman başı geldi."²⁸

Kağan'ın öldürülmesi ve hatun'un tutsak edilmesi, siyasal bir gücü yoketmek için, birbirini tamamlayan ve gerekli olan iki işlemdir. Çinliler, prensi öldürdükleri ve prensesi aldıkları zaman bunu çok iyi bilmektedirler: "Su-le (Kâşgar) valisi, ... kara kabilelerin kağanının, küçük kardeşi Pose ile birlikte başını kesti. ... Su-lu hatunun ve Eul-wei hatununu aldı ..., sonra oradan geri döndü."²⁹

Hatun, tanrılar topluluğunun bir başka büyük tanrıçası ile, yani, bildiklerimiz arasında ender olanlardan biri, doğurganlık tanrıçası *Umay* ile ayrıcalıklı ilişkiler sürdürür. Kâşgarlı Mahmut, onun için şöyle der: "Ona tapıldığı zaman, bir çocuk doğar."³⁰ Öyleyse, onun, halkın verimliliğinin güvencesi ve simgesi olması gerekir, halk kendini hükümdarlarında bulduğundan, her basit (gelişmemiş demek değildir) teoloji ilkesinde bu vardır. Gerçekten Bilge Kağan şöyle der:

Umaytag ögüm katun kutına inim köl tegin er at boldı:

"Annem olan hatun'un mutluluğu³¹ için, küçük kardeşim Köl Tegin erkek adını kazandı," yani yetişkin çağa geldi.³²

Umaytag deyimini kağan için kullanılan *tengriteg* "Tengri gibi" deyimini tam karşılamaktadır. Bundan şu sonuç çıkmaktadır ki, hatun'un *Umay* ile olan ilişkileri, Kağan'ın Tengri ile olaninkilerle aynı niteliktedir. Oysaki, Tengri'ye benzeyen kağan, Tengri'den gelmiştir. Bundan, hatun'un *Umay*'dan geldiği sonucunu çıkarabiliriz ve hatun'da Gök-Yer temel ikilisini yeniden kuracak olan Toprak-Ana'nın bir çeşit cisimleşmesini görme duygusuna kapılabiliriz. Bununla birlikte, bu yeryüzü tanrıçası başka bir biçimde var olabilir ve *Umay*'ın belirgin bir kişiliği vardır.

Eskiden Ulan Bator denilen, ama bugün Nohayha Yazıtı olarak adlandırılan, tuğla üzerine yazılmış çok kısa bir yazıt, hepsi de bilinen fakat şaşırtıcı bir sıra içinde, dört isim vermektedir, bunların en az üçü, büyük

²⁸ Taryat, satır 11, Şine Usu, kuzey, satır 10., bkz. not 26.

²⁹ Chavannes, *Documents, a.g.e.*, s.84.

³⁰ Kâşgarlı Mahmut, Besim Atalay, cilt 1, s.123.

³¹ Basitleştirerek, *kuŕ*'u "mutluluk" olarak çeviriyorum. Bkz. not 9.

³² Orhon, 11, doğu, satır 31, H.N.Orkun, cilt 1, s.44.

tanrısal güçlere aittir. İlk sırada, *Kögmen* görülmektedir, bunu *S* ile başlayan silinmiş bir kelime izlemektedir: sonra *iduk yer sub*, “kutsal toprak ve sular”; üçüncü olarak *Kan Tengri*; son olarak *Umay Katun* bulunmaktadır.³³ *Kan Tengri* ile *Umay Katun*’u aynı düzleme koymak aynı durumda değildir. “Tengri Kağan” ve “İmparatoriçe Umay” diye çevrilebilir. En azından kesinlikle bir çift yoktur. Bundan başka, Umay, istisnaî durumlarda, erkekler üzerine “baskı yapmak” için tanrılar topluluğuna girer, oysa genellikle bu baskıyı tek başına yapan Tengri olmaktadır. Bunu Tonyukuk yazıtlarında görüyoruz: Beyler Başkanlarının öğütlerini dinlemeyi reddettikleri sırada, *tengri umay iduk yiri subı basa berti*, “Tengri, Umay, kutsal topraklar ve sular baskı yaptılar.”³⁴ İmparatoriçenin tanrısının bu müdahalesi, onun İmparatorluğun bizzat yapısında temel bir yerinin olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Ekleyelim ki, inkâr edilmez kadınlığına karşın, Umay bir erkek adı da olabilir. Altın Kök yazıtında: *bu atımız umay beg*, “adımız: Umay bey” okunmaktadır.³⁵ Söz konusu olan kişinin, erginliğe erişmiş birisi olmadığı ve “erkek adına” (*er at*) sahip bulunmaması muhtemeldir. Bununla birlikte o bir bey (beg)’dir. Bir çocuk bu ünvanı taşıyabilir mi? Ama belki de, sadece yüksek sınıf bireyleri için bir çeşit cinsiyet ayrımı yapmak söz konusudur. Erkek ya da kadın hükümdarların çok defa adları aynıdır, özellikle onlar *bilge*’dirler. El Teriş Kağan’ın karısının adı, ünlü kağan’ın adı olan El Bilge Hatun’dur, ve aynı şeyi Uygur İmparatoriçesi, El Etmış Bilge Kağan’ın karısı ve Çinlilerin Moyen-şo’su da (Bayan Çor 747-759) yapar. Aynı adın Kapgan Kağan’ın kızı tarafından da taşındığını gördük.

Yazıtların hatun hakkında verdikleri son bilgi kısadır ama, geniş ufuklar açmaktadır. Kapgan Kağan, Kırgızları kuşkusuz 698’de yenince, bir casus’un Türgeş’ler, on oq (On Oklar) ve Çinlilerle bir ortaklığı haber verdiği anda, orduyu şöyle diyerek terkeder:

katun yok bolmış erti anı yoglatayım tedi:

“Hatun öldü. Cenaze törenini yaptıracağım.”³⁶

Bu cümleyi nakleden Tonyukuk’un anlatım biçimi, bir çeşit alayın fardekilmesini sağlar. Büyük general, hükümdarının askerî görevinden

³³ Ulan Bator Yazıtı (-Nolayha), H.N.Orkun, cilt 2, s.161.

³⁴ Tonyukuk Yazıtı, satır 38. Bkz. R.Giraud, *L’Inscription de Bain Tsokto* (Bayın Çokto), Paris 1961, s. 56 ve 63. H.N.Orkun, cilt 1, s.112.

³⁵ Altın Kök Yazıtı, H.N.Orkun’a göre, cilt 3, s.101, satır 3. L.Bazin’in okumasına göre satır 6 (Paris’te Ecole des Hautes Etudes’deki seminer).

³⁶ Tonyukuk yazıtı, satır 31, Giraud, s.56 ve 62, H.N. Orkun, cilt 1, s.110.

kaçtığını telkin ediyor görünmektedir. Bununla beraber, görkemli cenaze töreni olan *yog*, İmparatorluğun dört bir köşesinden gelen halk ve heyetler akımı olmadan, kağanlar için yapılan törenlerden belki de daha az gösterişli olarak, imparatoriçeler için de yapılıyordu.

Kadınlar için Türkçe yazılmış hiçbir mezar taşı bulunmadığını ama bizzat Çinde, Çince yazılmış olanlarının var olduğunu gördük. Bundan başka, hatun'un kendi anıt-mezarı olduğunu doğrulayan hiçbir şey yoktur, ancak onu inkâr edecek başka bir şey de bulunmamaktadır. Kağan'ın ve eşinin aynı mezar tapınağına gömülmüş olmalarını düşünmek mantıklı görülebilir. Bugün, çoğunlukla, Rusların onlara verdikleri isimle adlandırılan *kameniye baby*, heykellerinin ölümlerine yüzüne bakılarak yapılmış oldukları bilinmektedir.³⁷ Kül Tegin'in mezarında olduğu gibi, bazan onların varlığı erkeklerinkinin yanında yalnızca kadınlar için hesaba katılmaktadır. Bu konuda, hatunların kurucu olarak rollerinin çok önemli olması gerektiğini ve İslâmiyetin iyi tanıyacağı uzun bir geleceğin çıkış noktasının kuşkusuz burada olduğunu söyleyelim. Bu husus, Türkler tarafından işgal edilen ülkelerde, yöresel bilgiler veren kimselerce doğrulanmaktadır. Böylece Çinli gezgin On K'ong bize, T'u-küe İmparatoriçesinin Kaşmir'e bir tapınak yaptırdığını ve bunun sonucu olarak ona "Hatun Tapınağı" adı verildiğini bildirir. Aynı isimli bir başkası Gandhara'da zikredilmektedir.³⁸ Bunların aynı zamanda, Orta Asya'da da bulunması gerekirdi.

Yazıtların, hatunlarla ilgili kısımları, Türklerin, en azından yönetici sınıfındakilerin tek eşli (monogam) oldukları izlenimini vermektedir. Çinliler tarafından aktarılan tarihsel olaylar, ilk bakışta, bu kadar kesin olmaya izin vermez. Bilge Kağan yazıtında, Kağan şunları söyler:

türgeş kaganka kızım ... ulug törüm alı berdim:

"Türgeş'lerin kağan'ına, kızımı büyük onurla verdim."³⁹

Çin kaynaklarınca doğrulanan, T'-u küe prensesinin Su-lu ile evliliği söz konusudur.⁴⁰ Ancak, bu kaynaklar, Su-lu'nun, üç krallığın kızlarıyla evlendiğini ve onların her birine, aynı zamanda hatun ünvanını verdiğini göstermektedir: "Böylece Üç Krallığın kızlarını aynı zamanda hatun ola-

³⁷ Helsingfors, *Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise de 1892, 1899*, s.39-43.

³⁸ Chavannes, *Documents, a.g.e.*, s.198.

³⁹ Orhon, II, kuzey, satır 10, H.N.Orkun, cilt 1, s.56.

⁴⁰ Kapgan Kağan'ın ölümünden sonra, 716 yılında, Su-lu, kendisini kağan ilân etti.

rak adlandırdı.”⁴¹ Bunlar, olağandışı oldukları için anılmış, belli ki siyasal ama aynı zamanda yakışsız evliliklerdir. Kaynaklar, yalnızca prensin son zamanlarındaki aşırılıklarını ve iktidardan düşüşünü göstermek için bunları hatırlatmaktadır: Aşırı bir cimrilığe karşın ölçsüz harcamakta, uyruğundakilere baskı yapmakta, korku içinde yaşamakta ve sonunda yarıyarıya felçli olmaktadır.

Bizim de sonuç olarak inandığımız, hükümdarların tekeşliliği, onların tutsak kızlarla ilişkilerini engellemektedir. Dinleri nasıl ki, çok tanrılı bir tektanrı dini ise, onların evliliklerinin de, çok kadınlı bir tekeşlilik olduğu söylenebilir. Armağan olarak kızların sunulması bir kibarlık davranışıdır ve sunulanları reddetmek nezaketsizlik olmaktadır.⁴² Armağan verilmesi ya da alınması konusunda çok fazla örnek bulunmaktadır. Bunları ortaya çıkarmak bizi çok gerilere götürecektir. Çin kaynaklı pek çok bilgi arasında, Chavannes’ın ortaya çıkardığı şu bilgiyi belirtelim: “Ona (kağan’a), saraydan dört kız armağan edildi,”⁴³ İstemi’nin Zemarkhos’a bir kırgız kızı verdiğini, Menandros tarafından söylendiğini özellikle hatırlatalım.⁴⁴ Ama, Tengri tarafından tahta çıkartılan, Çok Üstün ve Bilge (El Bilge) ve Umay’ın yakınları olan hatunlarla, yalnızca hükümdarın büyüklüğünü kanıtlamaya ve onun cinsel arzularını tatmin etmeğe yarayan kadınların arasında bir uçurum vardır.

Kırgızların ve şimdiki Tuva halkının önemli kadınları.

Tuva ve Yenisey yazıtlı mezar taşları da yalnızca erkekler için, tarih ya da daha çok yılları veren taşlara bakarak karar verebildiğimiz kadarıyla, ergin erkekler için dikilmiştir. Yalnız bir tanesi, buluş çağına girmemiş, ya da ancak ergenleşmiş bir prens için yapılmış olabilir. Bunlar, çoğunlukla, ölüyü konuşturan doğrudan anlatım ile yazılmıştır. Bu prens, ölümünden, biri birinin aynı olan, bir dizi ünlem ve fiille yakınr: “ah” (a), “mutsuzluğum” (essizim bunga) “ay” (iyu), “bitti, kayboldu” (*yıt* “kaybolmak”tan *yitta*), “yeterince yararlanmadım” (*bökmedim*), “ayrıldım” (*adırlıdım*). Bu mezar taşı yazıtları, ölünün, yaşamını keybederken, kaybettiği en değerli şeyleri bir bir saymaktadır. Kadınlardan ayrılmak en acı veren şeymiş gibi, onlar orada büyük bir yer tutmaktadırlar. Bundan başka, bazan kadınların çok yapay ve hattâ çok saf denebilecek bir biçimde anıldıkları görülmektedir, ama gerçekte, bunun nedeni, eriştiği yaştan dolayı, anne-

⁴¹ Chavannes, *Documents*, a.g.e., s.46 ve 63.

⁴² Savaş tutsaklarından daha aşağıda söz edeceğiz.

⁴³ Chavannes, *Documents*, a.g.e., s.97. Diğer durumlar için bkz. s.136, 145, v.s.

⁴⁴ Menandros, *Fragments historiens grecs*, iv, s.228b. Chavannes, a.g.e., s.228’de anılan.

sinden fizik olarak ayrılan, çocuğu ve annesini, belki de ölümden sonra birleştirecek olan bağı vurgulamak içindir. Anne ve oğul arasındaki bu bağ, şu halde, temel bir bağıdır ve çözülemez gibi görünmektedir. Bunun öteki dünyada da bir rol oynadığını düşünebiliriz. Gerçekten iki yazıtta şunları okumaktayız.

on ay iletirdi ögüm: “Beni on ay taşıdı, annem,”⁴⁵

on ay iletirdi ögüm oğlan togdım: “Beni on ay taşıdı annem. Oğlan doğdum.”⁴⁶

Burada kamerî ayların söz konusu olduğunu ve on kamerî ayın, yaklaşık olarak (bir güneş takviminde yaklaşık 305 güne karşılık) 280 gün ettiğini ve gebelik süresinin 270 ile 280 gün arasında olduğunu hatırlatmak gereksizdir. Öyleyse bu on ay bizi şaşırtmamalıdır, bu, gebelik süresi hakkında tam bilgileri olduğunu kanıtlamaktadır.

Metinlerin verdiği tek kronoloji unsurları olan, (gerçekte kronolojiyle ilgisi olmayan) gebelik süresinden başka, ölüm yaşı (17 yaşından 81 yaşına kadar değişen),⁴⁷ sonra, ender de olsa, insanın babasını kaybettiği ve evlendiği yaşlardır. Dikkate değer bir kahramanlık yaptığı zaman, ya da bir ünvan kazanıldığı yani bir görev yerine getirildiği zaman, bulunulan yaşın da aynı zamanda zikredildiği görülmektedir: “Dokuz yaşında, bir yaban domuzu öldürdü.”⁴⁸ Bundan başka, ölen kimsenin annesi öldüğü zaman, bulunduğu yaşı tek bir metin vermektedir. Bu yaşın —on dokuz yaş— kendi başına hiç bir önemi yoktur ve biz burada, gene oğul ile onu dünyaya getiren anne arasındaki bağları belirtmek endişesini görmekteyiz.

Beş yaşımta kangsız kalıp tokuz yigirmi yaşımka ögsiz bol (tum):

“Beş yaşımda babasız kalıp, on dokuz yaşımda annesiz kaldım.”⁴⁹ Louis Bazin’in,⁵⁰ bu tek durumda, düşündüğü gibi, acaba basit bir fikir çağrışı-

⁴⁵ Altın Köl 1 Yazıtı, H.N.Orkun, cilt 3, s.103. Bu yazar, yazıtı ilk cümle olması gereken bu cümle ile başlatmamaktadır.

⁴⁶ Altın Köl 11, H.N.Orkun, cilt 3, s.105. (Satırların okunuş sırası için, yukarıda yapılan aynı gözlem)

⁴⁷ L.Bazin, *Les Calendriers*, s.132’de Yenisey ve Tuva yazıtlarınca verilen bütün ölüm yaşlarını meydana çıkardı.

⁴⁸ İhe Hüşötü (-IXe Xösötü), satır 18. H.N.Orkun, cilt 2, s.135-140. Clauson ve Tryjarski, The inscription at Ikha Khushotu, *Rocznik Orientalistyczny*, xxxiv, s.7-33. Diğerleri arasında bu sadece bir örnektir.

⁴⁹ Kejilig Hobu Yazıtı, Malov, *Enisesjskaya Pismennost’ T’urkov*, Moskova-Leningrad 1952, s.81.

⁵⁰ L.Bazin, *Les Calendriers*, s.130.

mi mi söz konusudur? Ben buna inanmıyorum. Oyma metinler önemli bir çabayı gerektirmektedir ve insanın aklından geçen olur olmaz şeyi yazmaması gerekir. Şu halde, annenin ölümünün yetişkin biri için gerçek bir anlamı vardır ya da olabilir kanıtına bağlı kalıyoruz, ancak hangisi olduğunu bilemediğimizi kabul etmeliyiz. Burada birbirine bağlanan iki olayı anlatmak için kullanılan değişik dilbilgisi biçimine dikkat edilecektir. Öksüzlük yazgısını hatırlatan kişiye gelince, bu, ilk gelen değil de, bir *tutuk*, El Tutuk'dur, ("Milan Prensi") ve ileri bir yaşta altmışbir yaşında (bir yetmiş yaşında) ölmüştür.

Aksine, babanın ölümünden söz edilmesi, yalnızca çocuk çok küçük yaşta, üç beş ya da altı gibi çok küçük bir yaşta babası ölmesi durumunda olurdu, çünkü elbette o yıllarda yetimlik koşulları özellikle zordu. Bu konuda, Kırgız ve Tuva yazıtları, Köl Tegin ve Bilge Kağan'ın babalarını kaybettikleri yaşı bildiren Orhon yazıtlarını izlemektedir:

kangım kagan uçtukda inim köl tegin yet (ti yaşda kalktı).

"Kağan olan babam uçup gittiği zaman, küçük kardeşim Köl Tegin yedi yaşında yetim kaldı."⁵¹

kangım kagan uçtukda özüm sekkiz yaşda kaldım.

"Kağan (olan) babam uçup gittiği zaman, kendim sekiz yaşında (yetim) kaldım".⁵²

İlk metin, hatun olan annesinin mutluluğu için, Köl Tegin'in, erkek adını kazandığını söyleyerek devam eder, bu da annenin onu yetiştirebildiği, ondan bir erkek yaratmayı başarabildiği anlamına gelmektedir. Evlenme yaşı, en azından, bilgilerimizin şimdiki durumuyla, kesinlikle okuyabildiğimiz metinler içinde, yalnızca iki defa verilmiştir. Abakan yazıtında şunu buluruz:

altı yegirmi yaşında almış kunçuy:

"On altı yaşında alınmış eş (Prenses)"⁵³

Begre yazıtında:

beş yegirmi yaşda alınmışım kunçuyum:

"On beş yaşında aldığım karım (prenses)"⁵⁴

⁵¹ Orhon, 1, doğu, satır 30. H.N.Orkun, cilt 1, s.44.

⁵² Orhon, 11, doğu, satır 14, H.N.Orkun, cilt 1, s.36.

⁵³ Abakan Yazıtı, Malov, a.g.e., s.95-96.

⁵⁴ Begre Yazıtı, alınmışım yerine, *inim için* okuyan H.N.Orkun, III, s.71.

Bu son metinde, kadının mı, yoksa, kocanın mı yaşının söz konusu olduğu bilinmemektedir, ama, ilkiyle kıyaslanınca, kocaninki olduğu düşünülmektedir (zaten ölü yalnızca kendi yaşam öyküsüyle ilgilenmektedir. Kadının (eşin) yaşının da çok farklı olması gerekir. Kin-ç'eng prensesinin on yedi yaşında evlendiğini gördük ki bu da geç kalmış gibi görünmektedir. Prens Hisien-li-p'i K'ia, daha normal bir yaşta, on beş yaşında evlenmişti. Bundan başkaca, erkek adının (*er at*) buluş çağında, çocukluğu terkeden biri tarafından, bir insanın ya da bir hayvanın öldürülmesi gibi, ilk kahramanlığı gerçekleştirdikten sonra verildiğini ve bu kanlı kahramanlığın ona, bir kan varlığı olan kadına (aybaşı döneminde ve doğum süresince bir yaralı gibi, düzenli olarak kanını kaybeden kadına) yaklaşmak fırsatını verdiğini gösterebildiğini sanıyorum.^{54a} II'inci Orhon Yazıtında, Bilge Kağan'ın erkekler için olduğu kadar, kızlar için de gelişme yaşı olabilen 14 yaşında, *şad* olarak "hüküm sürdüğü" görülmektedir.

Yukarıda adı geçen iki yazıtta, evlilik için kullanılan bir hatun'un tutsak edilişinden söz etmek için imparatorluk metinlerinde daha önce rastladığımızla aynı olan *al* "almak" fiilidir. Bu, bir imparatoriçe de olsa, bir kadının tutsak edilmesi, onunla tensel bir ilişkiyi de içerdiğini doğrulamaktadır. Ve bu aynı zamanda, evliliğe özgü bir terimin olmadığını belirtisidir ve bunun sonucu olarak, kuşkusuz anlamlı bir tören de yoktur. Sonuç olarak, bu tekeşliğin yeni bir doğrulamasıdır. Abakan yazıtının Tutuk'u, ölümü anında, evliliğini andığı zaman, kırkdokuz yaşındadır. Bu durumda, bütün ömrü boyunca —otuz yıldan çok— aynı eşle yaşamıştır. Tekrar söylemek zorundayım; bu hiçbir biçimde evlilik dışı kadınlara sahip olmasını engellemez. Bununla birlikte, bu kadınların, satın alınmış, yabancı kadınlar, armağan olarak kabul edilmiş ya da bir yağma esnasında ele geçmiş yabancı kadınlar gibi, zorunlu olarak ait olunan toplumsal topluluğun dışından seçilmiş kadınlar olması gerekir. Tam aksine, çok keskin olan Çin bilgilerinden kuşkulandırmaya hiçbir neden yoktur: "Evli bir kadına zor kullananları ölümle cezalandırırlar."⁵⁵ "Bir genç kızın ırzına geçen anında o kızla evlendirilir."⁵⁶ Gerek müteceviz ve gerekse olay ancak içinde yaşanılan toplumun çevresi içinde hükme bağlanabilir. Bu konuya, başka metinler dolayısıyla tekrar döneceğiz.

^{54a} bis -Bkz. J.-P. Roux, *La Religion*, s.179 ve ayrıca tarayarak bakınız.

⁵⁵ Liu (Mau-Tsai), *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Üst-Türken (T'u-küe)* 2 cilt, Wiesbaden, 1968, cilt 1, s.9.

⁵⁶ Aynı eser.

Ölen kimsenin kaybettiği için yakındığı sevgili varlıklar ya da mallar arasında adı anılanlar hemen hemen her zaman aynıları olmaktadır, ama, anlatımın büyük ölçüde aynı olmasına karşın, bazan, yalnızca kalıpların söz konusu olmadığını kanıtlayan değişik bir düzen içindedirler: Metin yazarlarının her ölünün yaşam öyküsünü, aile çevresini ve ait olduğu sınıf içinde, tuttuğu yeri dikkatle gözönüne almış oldukları anlaşılmaktadır. Bir başkan halkından (bodun), bir başkası beylerinden, bir diğeri ülkesinden, bölgesinden (*el*) söz etmektedir; bu *el* sözcüğü ile, Kırgızlarda ve Tuva'daki *el* sözcüğünü aynı anlamda almamak gerekir.⁵⁷ Yazıtların çoğunluğu, zaten bu terimi kullanmayacaklardır, çünkü ne kadar büyük olursa olsun, ölü, yüce bir yetkiye sahip değildir. Begre yazıtında çok değişik bir metinde ve daha gelişmiş bir anlatım içinde, bir kağan yalnızca bir defa anılacaktır.

Okunuşları bize doğru görünen ve kaybolmuş malları tek tek sayanların arasına giren yalnızca 21 yazıt ile yetinirsek, bunlardan beş tanesi Kırgızlara (Altın Köl II, Uybat III, Minusinsk, Oya ve Oznaçennaya) ve onaltısı da, Tuva'ya aittir. Üçünün dışında, hepsi ölenin karısından söz eder. Bir dördüncüsünün ilk sözcükleri tahribolmuştur ve bunun da, eşin adını anması gerekirdi, fakat şu anda o, büyük erkek kardeşle başlamaktadır.⁵⁸ Dokuz yazıt kadına ilk yeri vermektedir, yani ilkin onun adım anarlar; diğer iki tanesi onu *el* sözcüğünden sonra takdim eder; bir tanesi o kadarla kalır, diğeri, başka kişilerin sıralanmasıyla devam eder. Ça Höl VI yazıtı önceliği büyük ve küçük erkek kardeşlere (*ini*, *ıçı*), bir diğeri "bin ata'ya" (bin eçü),⁵⁹ gene bir başkası, eğer bu arkadaşı katsetmiyorsa, anne ve babalara (kadaş) verir, bir başkası (Uybat III), baba (kang) ve ağabeyler (içi) ile başlar; son olarak ikisi (Minusinsk ve Ulu Kem) oğullar'la (oğlan), ya da eğer *oglan* oğulları olduğu kadar, kızları da belirtiyorsa, belki de çocuklar ile başlar. Ça Höl II yazıtı bir belirsizlik göstermektedir, çünkü orada görünüşte bağımsız, iki liste bulmaktayız: Biri anne'yi (ög), diğeri eşi (kunçuy) anmakta, biri ve diğeri, her ikisi de ikinci durumda bulunmaktadır.

Eşin bu kadar sık anılması ve sırada üstünlüğün en çok ona verilmesi çağımızın ilk bin yılının ikinci yarısında, "çok tanrılı" (pagan) Türk toplumunda, kadınların hem önemini hem de rolünü ortaya koyar. Aşağıda

⁵⁷ Bkz. J.-P.Roux, L'el des Kirghiz... *Rocznik Orientalistyczny*, 41, 1979.

⁵⁸ Ça Höl (-Çakul) XI, H.N.Orkun, cilt 3, s.124.

⁵⁹ Oya, H.N.Orkun, cilt 3, s.157; lit *binçü*.

verdiğim tablo, kuşkusuz tek bir bakışta bunun hakkında yargıda bulunmaya izin verecektir.

Ça Höl I	El	ögüm	Kadaş		
—	Kadaş	kunçuy	sekkiz	oglim	
Ça Höl II	kunçuy	oglim	elim		
Ça Höl IV	kunçuy	ikki oğlanım	kızım		
Ça Höl VI	inim içim	kişi	eş	kadaş	oğlanım
Ça Höl IX	Kadaş				
Ça Höl X	kunçuy	kız	oglim	beg	arkadaş
Ça Höl XI	?	içim	kadaş		
Bank II	kunçuy				
Bank III	kunçuy	oglim			
Bank IV	el	kunçuy			
Uyug Tarlak	el	kunçuy	oğlan	bodun	
Uyug Arhan	eş	ög	el		
Uyug Turan	kunçuy	oglim	kung	kadaş	
Ulu kem	oglim	yotuzim	?	eşim	
Begire	kunçuy	oglim			
Elegeş	kunçuy	oglim	kadaş		
Altın Köl II	kadaş	kunçuy	oglim	bodu-	nim
Uybat III	Kang	üç içi	ebçi		
Oya	bing üçü	kunçuy	beg	bodun	
Oznaçennaya	kunçuy	badaş			
Minusinsk (Bay Burun)	oğlanım	ebçim	Kadaşim		
			er.		

Bu tablo, çok az bir dikkati gerektirir. Eş, bu metinlerde ve diğerlerinde de olduğu gibi, çok zaman, Türkçe'deki karşılığı *kunçuy* olan, Göğün Oğullarının bir kızı anlamına gelen Çince bir sözcüğün transkripsiyonu ile gösterilmiştir: Bu ünvanın kullanılması, onu taşıyanın Türk olmadığını belirtmediği gibi, bir Çin prensesi olduğunu da belirtmemektedir. Az da olsa, başka terimler de bulunur. *Yotuz* terimi, T'u-küe'lerce de bilinmektedir, çünkü ona pek çok defa Bilge Kağan Yazıtında eş olarak değil de, daha genel olarak kadın anlamında rastlanır:

yotuzın anta aldım:

“O zaman kadınlar aldım,”⁶⁰

Oğın yotuzın yulkısın barımın anta aldım:

“O zaman, oğlanlar, kadınlar, sürüler, mallar aldım.”⁶¹

Ebçi, “ev”, daha ender olarak “çadır” anlamına gelen ve yalnızca Kırgızlarca bilindiği sanılan, *eb*’den türemiş bir sözcüktür.

Hatun sözcüğü, yukarıdaki tabloda görünmektedir, ama, öte yandan Uyug Turan yazıtında ve Ulu Kem Kulikem Yazıtının çok tahribolmuş dört satırında iki defa kullanılmıştır. Ulu Kem Kulukem yazıtında, kelimesi kelimesine “annem, imparatoriçem” demek olan *ögüm katunım* deyimini görüyoruz; Fransızca’da, halk dilinde, eşinden söz etmek için, “Hanımım, Hanımınız” dendiği gibi, bunu bir hükümdar anlamı olmaksızın, aynı şekilde “annem, Hanımım” olarak anlamak gerekir.⁶² Uyug Turan metninin telkin edebileceği imparatorluğa ait anlamı dikkate değer gibi görünmemektedir. İki satır aralıklarla *ögük katun*’dan ve belki de Töl Böri olan, belirsiz isimli “kağanından” (kanım, “kağanım”) söz eder. İki ünvan aralarında bağlanmamıştır ve “Hanım” *ögük* olarak nitelenmiştir, bu da “sevgili” demektir. Ulu Kem Kulikem’de *ögüm* değil de, *ögük* olarak okunabileceğini düşündüm, fakat *m* çok kesin gibi görülüyor.

Yukarıda ortaya çıkarılan 21 yazıt, dişi cinsten diğer kişileri ortaya koyar. Cümlelerin belirsiz olmasına karşın, Ça Höl I ve belki de Uyug Arhan’daki *ög*, herşeyden önce, “anne” dir. Şimdiye kadar anlaşılmamış ve Bazın tarafından tekrar okunan metin aşağıdaki gibidir:

eşim ögüm angıştım.

Eş, herkesin de kabul ettiği gibi, “eş”dir, ölünün özel olarak bağlı olduğu bir kişi söz konusu değilse, kuşkusuz çoğul olarak “eşlerim” anlaşılmalıdır. *Ögüm*, annem anlamına geliyor gibi görünmektedir. *Angıştım*, Kâşgarlı tarafından “dağılmış olmak” anlamında verilen *ang*’dan gelmektedir. Bundan sonraki cümle, *el* ile başlamaktadır. Ailenin söz konusu olmadığı bir sıralamada annenin ne işi olduğunu kendimize sorabiliriz. Öyleyse, bir başka türlü okumak gerektiği düşünülmelidir ve transkripsiyonu *öge-m* olabilir. *Öge*, “düşünür” anlamına gelen ve “danışman” olarak anlaşılabilen az tanınan bir ünvardır. Onu Kizilig Hobu yazıtında bulabiliriz:

⁶⁰ Orhon, II, doğu, satır 38, H.N.Orkun, cilt 1, s.66.

⁶¹ Orhon, II, doğu, satır 24, H.N.Orkun, cilt 1, s.60.

⁶² H.N.Orkun, cilt 3, s.53.

Ottuz yaşımğa öge boltım:

“Otuz yaşında Danışman oldum.”⁶³

Ça Höl I yazıtında da, *bilge ögem* vardır, burada da bunu, “bilge annem”den çok şüphesiz, “bilge danışmanım” diye anlamak gerekir. Bu son yorum, bütün cümleyi şu biçimde çevirmeye bizi zorlar: “Ülkeme hizmet ettim, bilge anneme hizmet ettim, akrabalarımın hizmet ettim”: (*bilge* değil de, *elge* olarak okuyan) H.N. Orkun da aynı biçimde çevirmektedir:

kanım elimke tapdım elge ögim tapdım kadaşım tapdım:

“Elime tapdım (hizmet ettim) ele (eldeki) anneme tapdım arkadaşımın tapdım.”⁶⁴ Böyle bir çeviri kadının siyasal rolü hakkında yeni bakış açıları getirdi fakat bu kabul edilebilir gibi görünmemektedir. Suci yazıtı yeni bir tanıklıkta daha bulunuyor. Orada şu okunur:

kutlug бага таркан öge buyruku мен:

“Ben akıllı görevliyim, (danışman görevli), kut’un (destek) sahibi Baga Tarhan’ım.”⁶⁵

Uyug Arhan yazıtına ve *ögüm*’ün “annem” olarak muhtemel çevirisine tekrar dönersek, Uyug Tarlag yazıtında, *kunçuy*’un *eli* izlediği ve Barık (-Barlık) IV’de de yalnızca *el* ile *kunçuy*’un yazıldığını belirtmemiz gerekmektedir. Bu son iki metin, “anne” anlamı lehindedir ve özellikle anne ile ülke arasındaki sıkı bağları bir kez daha, açıkça ortaya koyar. Çocuklar, on üç defadan az olmamak (21 metin üzerinden olduğunu hatırlatalım), sık sık anılmaktadırlar. Oğlan sözcüğü, (iyelik halinde: *oglim*) genel olarak çocukları ya da yalnızca oğlanları belirtebilir. Bununla birlikte, oğul’un söz konusu olduğunu belirlemek için, Abakan yazıtında olduğu gibi, *uri ogh* “erkek çocuk” ifadesi kullanılabilir:

yetti uri ogh: “yedi oğul”⁶⁶ bu ifadeyi daha sonra, Suci yazıtında tekrar bulacağız. Bazan çocukların sayısı verilmektedir: *sekkiz* “sekiz” (Ça Höl I’de), *ikki* “iki” (Ça Höl IV’de) ya da biraz önce gördüğümüz gibi, *yetti* “yedi”. *Kız* sözcüğünün cinsiyeti belirlediği de olur fakat, *kız* ile *uri* aynı göreve sahip olduklarından, *kız oglim* (Ça Höl X) ifadesini “kızlarım ve

⁶³ Minusinsk (Bay Burun), satır 2. H.N.Orkun, cilt 3, s.97 onun gibi okumadığımız son satır.

⁶⁴ H.N.Orkun, cilt 3, s.115.

⁶⁵ Suci yazıtı,satır 3. H.N.Orkun, cilt 1, s.156.

⁶⁶ Abakan Yazıtı, sol yüz, Malov, a.g.e., s.94.

oğullarım” olarak mı, ya da, “kız çocuklarım” olarak mı anlamak gerektiği hususunda karar verilememektedir. Dikkate değer bir olay: İlk okuma doğru ise, kızlar oğlanlardan önce anılmışlardır. Bununla birlikte, Ça Höl IV’de, *ikki oğlanım ... kızı(m)* da bulunmaktadır; burada bir tek kız (yalnuz kız)’dan söz etmekten çok, sözcükler birbirinden ayrılmış olduğundan, hemen hemen kesin bir biçimde “iki oğlan, kızlarım” diye çevirmek gerekir.

Yalnızca Tuva metinlerinde bulunan *eş*, büyük bir olasılıkla, “eş” yani “kadın” anlamını da alabilir, çünkü, özellikle bu (*eş*), kadının başka türlü adlandırılmadığı yazıtlarda ve aileye çok açık olan Ça Höl VI yazıtı ile, Uyug Arhan’da görülür. Fakat, ona (*eş* sözcüğü), *oğlum*, *yotuz* ve okunamayan bir sözcükten sonra, Ulu Kem’de de rastlanır. Kırgızlarda olduğu kadar, Tuva’da da kullanılan ve genellikle “akrabalıği” ifade eden *kadaş* sözcüğü, aynı zamanda ve belki de daha doğru olarak “arkadaşlar” anlamına gelmesine karşın, silâh kardeşlerinden söz edildiğini düşünmek kuşkusuz daha doğru olur.

Kadın akrabalara kıyasla, erkek akrabalar daha az anılmaktadır. Uybat II’de, bir defa baba’dan, bir defa, Ça Höl VI’da bu sırayla anılan (*inim içim*) büyük ve küçük çocuklardan ve erkeklerle çok ilgili bir metin olan Uybat III’de, üç kişi olarak yalnızca büyük çocuklar (*üç içi*)’dan söz edilmektedir. Uyug Turan’da *kuñçuy*, *oğlum*’dan sonra ve *kadaş*’tan önce zikredilen *kün* sözcüğüne gelince, bu “halk” ama, *bodun*’dan farklı bir anlamda, belki de yalnızca, “insanlar” gibi bir anlamda olmalıdır (*kişi*’nin, Ça Höl VI’da olduğu gibi başka yerlerde de son derece belirsiz bir sıralama içinde bulunduğu gibi: *Kişi, eş, kadaş*).

Hemen hemen her zaman, *kuñçuy* sözcüğünden önce *kuyda* (ya da *koyda*) sözcüğü vardır. Cümle aşağıdaki biçimde görünür:

kuyda kuñçuyum essiz:

“Karım kuyda! felâket!”⁶⁷

kuydaki kuñçuyumga adırıldım:

“Kuyda olan karımdan ayrıldım.”⁶⁸

⁶⁷ Uyug Turan, H.N.Orkun, cilt 3, s.35, satır 1.

⁶⁸ Barık 11 (-Barlık), satır 4. H.N.Orkun, cilt 3, s.62. Barık 14 ve Ça Höl 1’de aynı metin vardır: H.N.Orkun, cilt 3, s.64 ve 115.

Altın Köl II kitabesinde, aynı kuyda sözcüğü *kadaş*'la da bir arada bulunur:

Kuyda kadaşım a:

“Annem ve babam kuyda! Ah!”⁶⁹

Kuy/koy sözcüğü, çözülmesi oldukça güç bir sözcüktür. H. N. Orkun ona, “nehirin düzlüğü, nehir kenarı” anlamını vermektedir ve bizzat benim de haksız olarak yaptığım gibi, Fransızcaya çok defa: “vadide olan karım” olarak çevrildi. Kadınların neden, hemen hemen her zaman vadilerde buldukları çok iyi anlaşılmasında ve akrabaların, arkadaşların orada neden bulunabilecekleri ise hiç anlaşılmasındadır. Nehir kıyılarına yakın bölgelerde kutsal bir yer, bir çeşit aile beşiği görerek, bu terime dinsel bir anlam verildiğini kabul etmek gerekir. Bu tamamen reddedilmiştir, ama daha çok varsayıma dayanır. Bundan başka *kuyda*, Elegeş ve Barık (=Barlık) III yazıtlarında kullanıldığına birçok defa rastladığımız *özde*'yi karşılamaktadır. Barık III'de şunları okuyabiliriz:

Kuyda kuñçuyumdaki özde oğımka,

kendisinden hemen önce gelen cümle gibi, açıkça ahenkli ve yankılı cümle:

Tengrideki künke yerdeki elimke:

“Gökde olan güneşten ve yerde olan yurdumdan ayrıldım.”⁷⁰

Elegeş'de aşağıdaki cümle bulunur:

Kuyda kuñçuyuma essizmim a yıtta özde oğım essizim a adırıldım:

“Kuyda karımdan ayrıldım ah! Felaket! Ah! Bitti! Oğlum özde, felâket! Ah!”⁷¹

Ne yazık ki *öz*'ün anlamı da tamamen belirsizdir. Sözcük, vadiyi de belirtebilir. H. N. Orkun şöyle çevirmektedir: “İki dağ arasındaki dere ve çevresi.”⁷² Bununla birlikte *öz*'ün en kullanılan anlamı “bizzat ben”, *öz* “kendi”, “kişisel”dir ve *koy* ise “göğüs”ü, “bağır”ı belirtebilir. Bazen aynen metinlerde oldukları gibi birbirlerine yaklaşan bu iki ifade, karşılıklı olarak birbirlerini aydınlatmakta ve bizi, kelimesi kelimesine, birincisini “kendi

⁶⁹ Altın Köl u Yazıtı, H.N.Orkun, cilt 3, s.104.

⁷⁰ Barık III, H.N.Orkun, cilt 3, s.63.

⁷¹ Elegeş Yazıtı, satır 1, H.N.Orkun'a göre 12, cilt 3 s.180.

⁷² H.N.Orkun, cilt 4, s.79.

içinde”, ikincisini “göğsümde” olarak anlamamıza zorlamaktadır. Oysa, insanın içinde, göğsünde olan şey sevilen, yürekten sevilen şeydir. *Kuyda Kunçuy*, en çok sevilen eş, *özde oğlum* da “sevgili oğul”dur.

Çocuk için olan sevgi ifadesinden daha sık rastlanan ve başkaları için ender olarak ifade edildiği görülen, ölünün karısına yaptığı bu aşk ilânı, muhtemelen ölünün kişisel duygularını yansıtmamakta, fakat herkesçe kabul edilen, resmî, bir kocanın karısı için duyması uygun olan duygulardır: Kadın olarak ona bir saygı gösterisidir. Uyug Turan yazıtında bu bağlılığın doğrulanması bir başka biçim altında bulunur ve gerçekten bir sevgiyi ifade etmek için, kullanılan sözcüklerden belki de isteyerek kaçınılmıştır:

üç yetmiş yaşımka adırıldım ögük katı, yerimde adırıldım:

“Altmışüç yaşımda ayrıldım (öldüm). Ülkemden ayrıldım, sevgili Hanımım (ya da “sevgili Eşimin ülkesinden?”)⁷³

Genellikle daha karmaşık ve daha uzun olan diğer metinlerde, gene ölünün ailesinin diğer üyelerinin değişik sözlerle, bazan daha öğretici ve zorunlu olarak aynı olmayan bir sıklıkla verildiği görülmektedir. Kırgızlarda babalık duygusu özellikle gelişmiştir; Suci yazıtının duygulu çılglığı bunu kanıtlamaya yetecektir: “Seni tekrar göremedim, ey Oğul, aslanım.”⁷⁴

Moğolistan, Uygur İmparatorluğunun (840’da) fatihlerinden birini, Boyla Kutlug Yaragan’ı öven, aynı yazıt, onun ailesinin tam bir tablosunu vermektedir. Zenginliğini ve büyüklüğünü hatırlattıktan sonra, şöyle söyler:

İnim yetti urım üç kızım üç erti abladım oğlumın kızımın kalıngsız bertim ... yegenimum atımın körtüm amtı öldim:

“Yedi küçük kardeşim, üç oğlum, üç kızım vardı. Oğullarımı kızlarımı çeyizsiz evlendirdim. ... Oğullarımın ve kızlarımın çocuklarını gördüm. Şimdi öldüm.”⁷⁵

Burada gene kadınlara verilen önem farkedilecektir. *Yegen*, kızkardeşin ya da kız evlâdın çocuklarını, burada kızın, daha doğrusu, daha önce anılan kızların çocuklarını belirtir. *Atı*, erkek kardeşin ya da erkek evlâdın ço-

⁷³ Uyug Turan 11 Yazıtı, satır 1. H.N.Orkun, cilt3, s.40. H.N.Orkun, *egük* okumaktadır.

⁷⁴ Suci Yazıtı, H.N.Orkun, cilt 3, s.150, H.N.Orkun, bunu anlamamıştır.

⁷⁵ Suci Yazıtı, *aynı eser*. Düzeltilmiş metin.

cuklarını, gene burada, aynı nedenden dolayı ve *in*'nin varlığına karşın, küçük yeğenlerden çok, torunları belirtmektedir.

Uyug Turan yazıtında,⁷⁶ altmış üç yaşında ölen Öçim Kölüg Terig, akrabalarına (*kadaş*), oğullarına (oglan), damatlarına (küdegişler) ve “genç evliler”ine (gelinler) ki bunlar, öyle görünüyor ki, kendisine doğumla değil, fakat evlendikleri insanların, yani damatlarının eşleri olarak bağlandıklarını hissettiği, damatların eşlerine, yani kendi öz kızlarına seslenmektedir. Bununla birlikte, Ça Höl IV’de, torunlardan çok, damatlar olması gereken *kızınınç erim* “kızlarının erkekleri” ifadesi bulunur: Ne oldukları bilinmeyen bu kişilerde, “maiyet”, “görevliler” anlamını bulmak üçüncü bir çözüm olabilirdi.⁷⁷ *Kadaş* ve *oglan* sözcüklerinin aksine, *küdegiş* ve *kız* sözcükleri, bir grup, bir topluluk belirten, *ler* ekini taşırlar: Bu bizim iyi anlayamadığımız çok özel akrabalık yapılarını göstermektedir.

Begre yazıtının, and içmiş kardeşleri, ya da kan kardeşlerini (anda)⁷⁸ tanıtmak gibi büyük bir önemi vardır, bunlar bu kardeşlere ve kan kardeşlerine özgü olan anlaşmalı ve iki tarafça da kabul edilen bağlardan yoksun olan, ancak önemli olmaları gereken bir grup insanın karşısında yer alırlar. Onlar, (*edgü eş*) “iyi eşler”den ve eğer bu sözcüğün Kâşgarlı tarafından verilen anlamı bu metinde de aynı ise, (*tüngür*) “kadının akrabaları”mdan önce —ki bu da önemlidir— anılmışlardır.⁷⁹

Kemçik Çirgak yazıtında, birçok kişi tam bir düzensizlik içinde zikredilmiştir: Bir “küçük aga” (agacım), sonra, atlarla, av bölgeleriyle, elçilerle, daha pek çok şeyle karışmış olarak, yeğenler ya da torunlar, topluluk ifade eden *lar* son ekini alan (*atılar*), ardından da kuşkusuz annenin ablaları ve kızkardeşleri (*iç ege*) gelmektedir.⁸⁰

Yabancı Kadınlr.

Kadının, topluluk içinde, yabancı olduğu zaman, yüksek toplumsal düzeyine karşın, her şeyden önce bir ganimet olarak kabul edildiği açıktır.

⁷⁶ Uyug Turan Yazıtı, H.N.Orkun, III, s.39-40.

⁷⁷ Ça Höl (-Çakul) IV. H.N.Orkun, (cilt 3, s.119) *kızınç erim*'i çok iyi okuduğu halde, “kızının” çevirisinden sonra bir ? koymuştur.

⁷⁸ *Anda* ve *ant* hakkında, bkz. Emel Esin And, *Memoriam Kurt Erdmann*, İstanbul, 1969, s.224-261. M.Z. Pakalın, *Osmanlı Türk deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul, 3 cilt. 1946-1956 cilt 2, s.161.

⁷⁹ Kâşgarlı Mahmut, B.Atalay'ın baskısı, a.g.e., endeks, s.671,672.

⁸⁰ Kemçik Çirgak. Kâşgarlı, *egit* için “hizmetçi kadın” anlamını vermektedir.

Yenilmiş olmak, başkanlar, en azından hükümdarlar için ölmek; erkekler için düşmana katılmak ya da tutsak olmak; siyasal kurumlar için, kaybolmak; kadınlar için ise, ele geçirilmiş olmak, tutsak olmak anlamına gelir. Çok bilgi vermemelerine karşın, metinler bunu açıkça göstermektedir. Buna karşılık, bu metinler, *kul*, “erkek köle” ile *küng*, “kadın köle” sözcüklerinden ne anlaşıldığını hiçbir zaman belirtmezler. (Fransızca’da “köle” sözcüğü hem erkek, hem dişi olduğundan ve bu sözcüğün uygun olmadığını bildiğimiz halde, gene de “köle” ile çevirmeye çalışacağız.) *Küng*, sözcüğüne, öyle görülüyor ki, konuyu yakından incelemeden, yalnızca gerçeğe uygunluğuna dayanarak, sık sık “nikâhsız kadın” anlamı verilir. *Kul* ile *küng*’ün birbirinin karşılığı olarak yer aldığı cümleler, kişisel bir tutsaklık değil, fakat bir halkın tutsaklığı, bağımlılığı ve ulusal egemenliğin yok oluşu olabilen, özgürlüğün kaybindan başka bir sonuca varmamıza izin vermez. İlk T’u-küe İmparatorluğunun gerileme döneminin karanlık günlerinde, yazıtlar şunları hatırlatır:

Tabgaç bodunga beglik uri oglum kul boltı silik kız oylan küng boltı:

“(halk) bey olan (niteliklerini taşıyan) oğullarının köle ve kızlarının da köle olduklarını gördü.”⁸¹

İmparatorluğun tekrar kurulmasından sonra,

ol öke kul kullıg küng künglik bolmış:

“O zamanda, erkek köleler erkek köle sahibi, kadın köleler de kadın köle sahibi olmuşlardı.”⁸²

Daha kısa olarak, yazıtlar şunu da söyler:

boduni küng kul boldı: “Kadın, erkek, halk köle oldu.”⁸³ Gene kadınları, erkeklerden önce anması nedeniyle ilginç bir ifade. Bununla birlikte *kul küng*’ün kalıplaşmış bir ifade olduğu görülür ve ona söz gelimi Şine-Usu’nun tam açık olmayan bir parçasında olduğu gibi rastlanır.⁸⁴ Bütün bunlarda nikâhsız evlilik söz konusu değildir.

Durumun her zaman böyle olması gerekir ve daha kesin olaylara dayanan diğer metinler, yabancıların ve düşmanların kadınlarının, altın, ipek, sürü v.b. gibi ganimet olarak götürüldüğünü gösterirler. El Teriş

⁸¹ Orhon, 1, doğu, satır 7, 11, doğu satır 7. H.N.Orkun, cilt 1, s.32.

⁸² Orhon, 1, doğu satır 2y. H.N. Orkun, cilt 1, s.38.

⁸³ Orhon, 1, doğu, satır 20, 11, doğu, satır 17. H.N.Orkun, cilt 1, s.38.

⁸⁴ Şine Usu, doğu, satır 1 (gerçekte güney yüzü). H.N.Orkun, cilt 1, s.168.

Kağan tarafından, batıya doğru, Demir Kapılar kadar uzaklara yapılan seferden söz ederken, Tonyukuk yazıtı şöyle der:

Ol yerte ... sarıg altun ürüng kümüş kız kuduz egri tebi ağı büngsiz kelürti:

“Bu yerden ... çok miktarda, sarı altın, beyaz gümüş, kızlar ve dullar, kambur develer (kuşkusuz hecin, tek hörgüçlü develer), ipek kumaşlar getirildi.”⁸⁵

Kız kuduz, sözcükleri, Şine-Usu yazıtında bulunur:

yılkasın barımın kızım kuduzın kelürtim:

“Sürüler, mallar, kızlar ve dullar getirdim.”⁸⁶ Bu sözcükler sorun yaratmaktadır. *Kuduz*, benim burada kullandığım gibi, Kâşgarlı tarafından “dul” anlamında verilmiştir ve René Guiraud, evli olan kadınların, kocalarına bırakılmasının dikkate değer bir töre belirtisi olabileceğini düşünemiştir,⁸⁷ T'u-küe'lerin ve Uygurların, şu halde, yalnızca dullar ve bakireler (*kız*) kaçırmış olmaları gerekir. Belki. Ancak, kağan'a ve hatun'a yapıldığı gibi, bu kadınlar ele geçirilmeden önce kocaları öldürüldüğünden dolayı dul olduklarını düşünmek için çok geçerli nedenler vardır. Bununla beraber, gene de bundan emin olamayız. Herkes öldürülmemektedir. Erkekleri öldürülmemiş olan güzel kadınları ne yapıyorlardı? Hiç kuşkusuz buna cevap yok. Tonyukuk tarafından verilen listede, malların bütün adları nitelendirilmiştir: Gümüş beyaz, altın sarı, develer kamburdurlar. *Kuduz*'un *kız*'ı nitelediği düşünülebilir. VII'inci yüzyılda, *kuduz* sözcüğü, genel olarak yalnızca kadınları ve *kız kuduz* da, “bakire kadınları” belirliyor olabilirler. Varsayım zayıf kalmaktadır. Bundan başka, bu metnin ne *ku*'dan, ne de *küng*'den söz ettiğini belirtmek ilginç olur.

Kuramsal olarak, Türkler'de dulların olmaması, en azından dulluğun çok kısa süren bir ara durum olması, ya da bir kadını, kaybettiği kocaya göre, tanımlanması gerekmektedir. Çin bilgilerine inanılırsa, gerçekten tekrar evlenmek zorunludur ve hemen hemen kendiliğinden gerçekleşir. VI'ncı yüzyıl için iki büyük metin bunu doğrulamaktadır. Biri, Çu-Şu, şöyle yazmaktadır: “Bir babanın, bir ağabey'in ya da bir amcanın ölümünden sonra, oğul, küçük kardeş ya da yeğen, onların dulları ve kız-kardeşleriyle evlenirler.”⁸⁸ Ve biraz daha yeni olan, Su-Şu, aynı konuya de-

⁸⁵ Tonyukuk yazıtı, 47-48 satırlar, H.N.Orkun, cilt 1, s.116.

⁸⁶ Şine Usu, doğu, satır 3 (gerçekte güney yüzü). H.N.Orkun, cilt 1, s.168.

⁸⁷ R.Giraud, *a.g.e.*, s.112.

⁸⁸ Liu (Mau-Tsai), *a.g.e.*, cilt 1, s.9.

ğınir: “Bir baba ya da bir ağabey öldüğü zaman, oğul ve küçük kardeş onların kadınları ve kızkardeşleri ile evlenirler.⁸⁹ Çinliler bu geleneğin daha önce, Hiung-nu’larda olduğuna dikkati çekmişlerdi. Onlar bunu, Tu-yughun’larda, Wu-han’larda da bu geleneğin olduğuna işaret edeceklerdir ve çeşitli kaynaklar, çağdaş dönemlere kadar bunu doğrulamaya devam edeceklerdir.⁹⁰ Oysa, bilinen tarihsel olaylara dayanarak, bunun hakkında bir karar verilecek olursa, böyle bir yeniden evlilik, özellikle T’u-küe’lerde enderdir. Guiraud, şöyle yazabilmiştir: “Elli yıllık tarihi (680-734) anlatan çeşitli anıtların, bir tek defa bile ... böyle bir evlilikten söz etme fırsatı bulunmamış olmaları acaip olurdu”.⁹¹

Gerçekte, somut tarihsel olaylar vardır ama, bunlar çok olağan dışı kalmaktadır: İbn Fadlan Oğuzlarda, üst düzeydeki bir kişinin karısına rastladı ki, bu kadın eskiden “babasının karısı” idi,⁹² ve bizzat T’u-küe’lerde, şimdiki Kunduz kentinde hüküm süren Ta-tu-Şad’ın oğullarından biri, VIII’inci yüzyılın birinci yarısının sonunda onun yerine geçti ve üvey annesiyle evlendi.⁹³

İki bin yılından beri çok genel ve devamlı olarak bildirilen bir yasanın neden hemen hemen hiçbir zaman doğrulanmadığını bilmek ilginç olurdu. Yalnızca varsayımlar yapılabilir ve ben, kendi adıma, bunlardan bir tanesini beni tatmin eder görmekteyim. Tarihsel olaylar, yalnızca büyüklerden kaynaklanır. Oysa, büyükler, büyüklüklerinden dolayı, halk yığınlarını ilgilendiren kurallardan tamamen ayrılırlar. Gök tarafından başa getirilen ve bütün erdemlerle bezenmiş olan hatun’ların, kağandan başka bir erkeğe ait olmaları mümkün değildi. Kutsamanın kendilerine verdiği erdemleri koruyorlar ve bir başkasının himayesi altında olmaya hiç ihtiyaç duymuyorlardı. Oysa, ölen koca’nın karısına sahip olmasının devam etmesi içindir ki, kadının aileden biri ile evlenmesi, kadının geçiminin onun tarafından temin edilmesi ve diğer erkeklere karşı korunması gerekiyordu (bu nedenle ilk başlarda kadınlar öldürülmekteydiler). Hatun’un “sada-katı” çok doğaldı. Hatun, ölümden sonra sadık kalmasa bile, kağanlar

⁸⁹ Aynı eser, I, s.42.

⁹⁰ J.-P.Roux, *La Religion, a.g.e.* s.64-65, Caroll, Eberhard ve Radlov’a göndermelerle. Gene bkz. aynı eser, *La veuve dans les sociétés turques et mongoles: L’homme*, ix. 1969, s.51-78.

⁹¹ Giraud, *Les règnes d’Elterish, Qapghan et Bilgä*, Paris 1960, s.125.

⁹² Bkz. J.-P Roux. *La veuve, a.g.e.*, s.76.

⁹³ Chavannes, *Documents, a.g.e.*, s.196.

başka eşlerden mahrum kalmazlardı; çünkü nikahsız kadınları vardı ve uzun süre, bu kadınlar onun mezarı üzerinde öldürüldüler. Buna karşılık halktan bir adamın, genel olarak, bir tek kadın kölesi bile olmuyordu ve bunun sonucu olarak da, öteki dünyada eşsiz kalmak tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Böylece özgür kalan ve özel bir saygınlık taşıyan hatunlar, yalnızca etkilerini korumakla kalmıyorlar, ve ihtiyaca göre iktidara sahip oluyorlardı: Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğu, kadın naiblerin bilinen örneklerini verecektir, fakat bundan daha önce, T'u-küe'lerin son hükümdarı, Özmiş'in egemenliğinde, annesi, sona eren İmparatorluğu gerçekten idare edecektir.

Irk Bitig'in kadınları.

Irk Bitig'in iyi ya da kötü kehanetlerini göstermeye yarayan kısa metinleri, esas olarak hayvanlar dünyasına, bazan da, bitkiler dünyasına dayanır. Kitabın içerdiği altmışbeş metinden yalnızca yirmüçü (aşağı yukarı üçte birinden biraz daha fazlası) yalnızca insanları ve beş tanesi de kadınları gösterir. Oran zayıftır.

Üst düzeyde bir kişinin, bir bey'in (*beg*) karısı, orada hâlâ *kunçuy* olarak adlandırılmaktadır, bu da, bu ünvanın Uygurlarda, yalnızca kağanlarla evlenen Çin imparatorunun kızlarına verildiğini,⁹⁴ aynı zamanda, onun iyice benimsendiğini ve kuşkusuz soylular sınıfında sık sık kullanıldığını kanıtlar. Halktan erkeklerin kadınları için *yotuz* ve yaşlı bir kadın için (göreceğimiz gibi, çok önemli bir işlevi olan) *kurtga* kullanılmaktadır.⁹⁵ Anne, her zaman *ög* olarak adlandırılır. Sonuçta, hatun ünvanına bir defa, fakat yorumlanması zor bir anlamda rastlanır.

Bu beş metinden ilki, iki nedenden dolayı en dikkate değer olanıdır. Daha önceki Türk metinlerinde, değişik unsurlardan meydana gelen bir üçlüyü ortaya çıkarır. Bu üçlü, Dede Korkut Kitabında ve Er-Töştük'te⁹⁶ de önemlidir ve Orhon yazıtlarında (*Tengri, iduk yiri subı, Umay*, tanrısal dizisi ile) ilk belirtiler bulunur. Bu metin, bundan başka, Türk düşüncesinde daha az süreklili olmayan şeyi, insan, hayvan ve bitki yaşamlarının, yani bütün doğanın, özellikle doğurganlık ve verimlilik açısından, sıkı ilişkisini

⁹⁴ Hamilton (J.R.), *Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince*, s.119.

⁹⁵ Sözcük, "yaşlı kadın" anlamıyla, Kâşgarlı tarafından verilmiştir, III, 259.

⁹⁶ Bkz. J.-P.Roux, *Recherches des survivances pré-islamiques...* *Journal Asiatique*, 264, 1976, s.35-55. Aynı yazar, "Er-Töştük üçlüsünü" *Quand le crible était dans la paille.* *Hommage à P.N.Boratai*, Paris 1978.

vurgular. Burada bir bey, karısının (*kunçuy*) bir oğlan, devesinin bir deve yavrusu ve atının da bir tay dünyaya getirdiğini görmekten mutludur.⁹⁷

Bizi ilgilendiren ikinci kehanet, oymayazı metinlerinin hiçbir yerinde bulunmayan, *Tengri*'den türeyen, tengrilik ile nitelenen "göksel" ya da "tanrısal" anlamına gelen (*kurıga*) yaşlı bir kadını sahneye koyar. "Tarla'da kalan" (yurtta) ve bir kaşık yağ yalayarak "canlanan" bu kişinin kim olduğunu söylemek bana imkânsız gibi geliyor.⁹⁸ Bir şaman kadın mı? Bunu eskiden düşündüm,⁹⁹ ama varsayım biraz zayıf kalmaktadır.

Üçüncü olumlu (*edgü ot*: "iyi") kehanet, çocuklarının (oğlan) ve adamlarının (kişi) üzerine bahse giren (zar atan), ama onları kaybetmeyen ve bunun sonucu olarak da oğullarının (oglu) ve karısının (yotuz) gururlandıkları bir adamı —kimin söz konusu olduğunu söylemek çok güçtür— tanıtır.¹⁰⁰

Dördüncü kehanet pek çok yoruma yol açabilir, ancak bilgilerimizin bugünkü durumunda, anlamının bizce hiç bilinmediğini kabul etmek uygun gibi görülür: Zaten onu anlamayı araştırmak gereksiz olacaktır. Korumuz için olan önemi, anneyi (*ög*) ve babayı (*kang*) eşit bir düzeyde ele almasında bulunmaktadır, anne iki defa baba'dan önce anılmaktadır:

kugu kuş ... ögine kangına tegürmiş ... ögi kangı ögirer sebinür:

"Kuğu kuşu (onu) annesine ve babasına götürür. ... Anne ve baba sevinirler ve birbirlerini kutlarlar."¹⁰¹

Son kehanette, anne ve baba'nın aynı sırada anıldıkları tekrar görülür. Bir oğul'un (ogli) öfke ile anne ve babasını terkettiğini ve sonra pişman olduğunu anlatır. Evine, şu sözleri söyleyerek, geri döner:

ögim atım alayın kangım sabın tınlayım:

"Annemin öğütlerini alacağım, babamın buyruklarını dinleyeceğim."¹⁰²

Bu metin hemen hemen karşı konulmaz bir biçimde Buda etkisinde olan bir başka metni hatırlatmaktadır. Ünlü "İki Prensın Öyküsü", şu

⁹⁷ Irk Bitig § H.N.Orkun, cilt 2, p.74.

⁹⁸ *Aynı eser* § XIII, Orkun, s.76.

⁹⁹ J.P.Roux, Le nom du chaman dans les textes turco-mongols, *Anthropos*, 53, 1958, p.137.

¹⁰⁰ *Irk Bitig* § XXIX, H.N.Orkun, II, s.82.

¹⁰¹ *Aynı eser* § XXXV, Orkun, s.82.

¹⁰² *Aynı eser* § LVIII, Orkun, s.82.

özdeyişi vermektedir: “Anesinin ya da babasının (*ög, kang*) ... kalbini inciten kimse, erkek ya da kız evlâttan sayılmaz (*oğul, kız*).”¹⁰³ *Irk Bitig*'in bu kısa satırlarının, Ortaçağ Türk ailesinin incelenmesi için ve kadının orada oynadığı rol için küçümsenmeyecek bir önem taşıdığı görülmektedir. Bununla birlikte, kadınlar hiç bir şekilde yalnız olarak incelenemezler, çünkü anahtar sözcükler *öt* ve *sab* ile *al* ve *tnla* fiilleri, geliştirilmesi gereken, yalnızca yaklaşık bir anlam vermektedirler. Sözcüklerin dizilişinin, kadının erkekten önce anılmasını gerektirdiğini ve dişi akrabalık adının ele geçirilen ya da evlenilen kadınlar için tamamen başka bir anlamda kullanıldığını gördüğümüz *al* fiilinin kullanımına yol açtığını bir kez daha belirtmekle yetineceğiz.

Bir başka kehanet, insanlardan değil fakat bizce hâlâ bilinmeyen tanrılardan kaynaklanıyor olmalıdır. Bu nedenle, anlamı karanlıktır. Orada, *kamış ara kalmış tengri*, “kamışların arasında kalmış bir tanrı” görülür: Bu, adlarını bol bol insanlara verdikleri bir çağda, öyle görünüyor ki, yırtıcı bir hayvan, belki de bir kaplan, üstelik *Irk Bitig*'in tanıdığı bir hayvan ve çok esrarengiz bir *abınçu katun* olabilir. Onda (*abınçu katun*) varlığını önerdiğim ve mutsuzlukları (birincisinin neden olduğu) “teselli” eden ve tanrı hayvan'ın karşısı olan, ikinci bir tanrı görmek eğilimindeyim. Bununla birlikte, *abınçu katun bolzun* cümlesini “avuntu veren Hanım olsun” olarak çevirebiliriz. (*abin*, “avunmak”, “avunan”, modern Türkçe’de *avunmak*) fakat hiçbir şey “avutan (kadın) İmparatoriçe olsun”¹⁰⁴ diye anlamamıza da engel değildir. Anlamı aydınlanmamıştır. Öyleyse, bu *Abınçu Katun*'u gelecekte yapılacak, daha iyi belgelendirilmiş bir döküm için, eski Türklerin dinsel gösterilerinin kataloguna bir soru işareti ile kaydedelim.

Sonuç.

Araştırmamızın, toplamamıza izin verdiği bilgiler fakirdir, ancak fakirlikleri bile, onları önemli kılmaktadır. Kitaplarımda ya da makalelerimde birçok kez söylediğim gibi, yoksun olduğumuz İslâmiyet öncesi büyük dinsel metni bulmadıkça (kuşkusuz bulunmayacak da), yalnızca bir grup dokümana dayanarak, Türklerin toplumsal, efsanevî ve dinsel gösterilerini incelemek mümkün olmayacaktır. Ancak, büyük Türk koruyuculuğu, ya da daha doğrusunu söylemek gerekirse, kavramların büyük sağlamlığı, karşılıklı olarak birbirini aydınlatan, değişik dönemlerle çeşitli kaynakları karşılaştırmayı mümkün kılmaktadır. Ortaçağ toplumlarında, daha şimdiden, özellikle yüceltilmiş olarak görünen kadının yeri, pek çok olay gibi, daha iyi bir biçimde aydınlığa kavuşacaktır.

¹⁰³ Hamilton, *Conte, a.g.e.*, s.14. Metin x1, 6.

¹⁰⁴ *Irk Bitig*, § xxxviii, Orkun, s.82-83.

ŞAH İSMAİL VE CANBERDİ GAZALİ İSYANI*

JEAN-LOUIS BACQUÉ-GRAMMONT**

Çeviren: MAHMUT H. ŞAKİROĞLU***

1514 yılında yapılan Çaldıran savaşını izleyen on yıl içinde Şah İsmail'in dış politikasının ana temelini meydana getiren karakteristik özelliklerden birisi de, karşıtı olan Osmanlılara karşı devamlı bir şekilde düşmanları ayaklandırmaktı. 1519-1520 yılları arasında kalan kış mevsiminde, Orta Anadolu'da patlak veren, Şah Velî adındaki Kızılbaşın önderliğindeki ayaklanma ile aynı yıl Şam Beylerbeyisi Canberdi Gazali'nin başlattığı isyanın, İmparatorluğun iç ve dış kesimlerinde etkisinin ne kadar büyük olduğunu elimizde bulunan belgelere göre saptamak güç olmakla beraber gene de bu ayaklanmaya onun etkisinin büyüklüğü konusunda pek şüphe bırakmıyor.

Şah İsmail, Anadolu içlerinde bulunan taraftarlarıyla anlaşış, belirli bir tarihte onların ayaklandığı bir sırada ordusu ile birlikte harekete geçmeye niyet etti ise de, sözünde durmadı ve bunun üzerine düzenli Osmanlı ordusu da Kızılbaş ayaklanmasını kolayca bastırdı.

Böylece bir kaçınma, yani tahrik ettiği taraftarlarını son dakikada terk etme tutumu, Şah İsmail'in ilk uygulaması değildi. Ayaklanmaları 1520 yılının ilkbahar mevsiminde, ordusunun gayreti sonucu yok eden Şehsuva-

* Makalenin başlığı: "Études turco-safavides II. Şah İsmâ'îl e la rivolta di Canberdi Gazâli", *Studi Preottomani e Ottomani. Atti del Convegno di Napoli*, Napoli 1976, s.59-67. Bu di-ziye ait ilk neşriyatına girişen müellif, bunlardan 1.'si "Notes sur le blocus du commerce iranienne par Selim Ier", *Turcica*, VI (1975), s.68-88, 2.'si burada çevirdiğim çalışması, 3.'sü "Notes et documents sur la révolte de Şâh Velî b.Şeyh Celâl", *Archivum Ottomanicum*, VII (1982), s.5-69. Büyük bir sabırla inceleyerek yıllardan beri olgunlaştırdığı araştırmasının, daha uzun süre devam etmesi bekleniyor.

** Sayın müellif ülkesindeki türkoloji ve şarkiyât cemiyetlerinin çoğunda üyedir. 1984 yılından beri İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (L'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul) müdürüdür. Robert Mantran'ın ayrılmasından sonra CIEPO başkanı seçildi.

*** Doç.Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. Yazıda görülen köşeli parantezler aslında yoktur. Bunları metne, çeviren koymuştur. Esas metinde İtalyancası verilen belgeleri de müellifin usulüne göre çeviren koymuştur.